УДК 811.161.2’267.625

О. О. Конєєва

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ДІЄСЛІВ РОЗ’ЄДНАННЯ ВЗАЄМОДІЇ

У статті проаналізовано лексико-семантичні особливості дієслів роз’єднання взаємодії. Розглянуто ядерні і периферійні значення в парадигматичній структурі дієслів.

Ключові слова: дієслова взаємної дії, лексико-семантична група дієслів роз’єднання, архісема, диференційна сема.

Слова, які становлять лексичний склад мови, зіставляються і протиставляються рядом ознак, перебувають у взаємодії, організовані певним чином, а отже, являють собою систему [5, 4]. Системний характер лексики, як і мови взагалі, виявляється в існуванні лексико-семантичних груп слів, у наявності синонімічних, антонімічних зв’язків, у взаємодії лексико-семантичних варіантів багатозначного слова. Між словами як елементами лексичної системи існують певні зв’язки і відношення (парадигматичні, синтагматичні, ієрархічні). Опис слова як мікросистеми є складним і багатоаспектним явищем, оскільки в смисловій структурі слова «відображаються багатомірні асоціативно-поняттєві та власне мовні зв’язки» [2, 52]. Дослідження парадигматичної структури лексичної системи звичайно проводиться в межах певних парадигматичних групувань (лексико-семантичних груп, лексико-семантичних полів та ін.) [4, 51 – 52]. Парадигматичний опис лексико-семантичних групувань передбачає виділення складу групи, визначення кола семантичних ознак, суттєвих для системи певної лексико-семантичної парадигми, встановлення внутрішньої структури цієї групи.

В описі лексико-семантичної системи української мови особливе місце посідає дієслово, оскільки воно є центральною частиною мови і ця позиція дієслова «зумовлена його семантичними функціями, морфологічними категоріями та синтаксичним вживанням [3, 217]. Дієслово є тією частиною мови, в якій закріплюються різні аспекти зв’язків дієслівної дії, процесу, стану з предметами й особами, що виконують дії або підпадають під них [9, 117].

У дослідженні поставлено за мету з’ясувати парадигматичні особливості лексико-семантичної групи дієслів із значенням роз’єднання соціальної та духовної взаємодії.

Лексико-семантична група (ЛСГ) дієслів роз’єднання взаємодії належить до ширшого за своєю семантикою об’єднання слів – лексико-семантичного поля дієслів взаємної дії, які належать до взаємно-зворотних дієслів і виражають дію, виконувану кількома суб’єктами, кожний з яких виступає водночас і об’єктом дії [6, 260]. До складу аналізованої ЛСГ входять такі дієслова: *роз’єднуватися – роз’єднатися (1); розлучатися – розлучитися (1; 2; 3); розставатися – розстатися (1); роз’їжджатися – роз’їхатися (1; 3); розходитися – розійтися (1; 2; 3; 4); розцуратися; розлюблятися – розлюбитися (2); розженитися; розводитися – розвестися (1); розвінчуватися – розвінчатися (1); розкуматися; розбрататися; розбрідатися – розбрестися (1); розбігатися – розбігтися (1; 2; 3); розгруповуватися – розгрупуватися (1); розминатися – розминутися*[2] *(1; 2); розгублюватися – розгубитися (2); розлазитися – розлізтися (1; 4); розлітатися*[1] *– розлетітися (1; 2); розосереджуватися – розосередитися; розпливатися – розпливтися (6); розповзатися – розповзтися (1); розпорошуватися розпорошитися (3); прощатися; попрощатися; розпрощатися; розриватися – розірватися*[1] *(5); розскакуватися – розскочитися (1); розсовуватися – розсунутися (1; 2); розтискатися – розтискуватися (1); розтулятися – розтулитися (1); різнитися (2); порізнитися (1); розрізнюватися – розрізнитися; розгороджуватися – розгородитися (1); розмежовуватися – розмежуватися (1); розселятися – розселитися (2); розсипатися – розсипатися (3); розбиватися – розбитися (7); розділятися – розділитися (1; 4); розмикатися – розімкнутися; розніматися – рознятися (1); розціплюватися – розціпитися (1); розчіплюватися – розчепитися (1); порозбиватися (3); порозгороджуватися (2); пороз’їжджатися; порозлазитися (1); порозлітатися (1); порозпливатися (1); порозповзатися; порозсипатися (2); порозскакуватися (1); порозсуватися; порозходитися (1).* Усього 53 лексеми, дев’ять з яких у кількох лексико-семантичних варіантах[1].

[1] Приклади лексем дібрано методом суцільної вибірки із “Словника української мови” в 11 т. (К.: Наук. думка, 1970 – 1980). (Далі – СУМ).

Дієслова аналізованої групи позначають взаємодію, яка полягає в роз'єднанні істот або рідше неістот, які перебували в якихось стосунках чи були з'єднані між собою. Тобто це взаємодія, що спрямована не один до одного, а один від одного.

У морфемній будові 40 дієслів ЛСГ роз'єднання є префікс *роз-*, який разом з постфіксом *–ся* виражає значення «спрямуватися в різні боки, поширитися, роз'єднатися за допомогою дії, названої мотивуючим дієсловом» [8, 245]. Такі дієслова утворюють антонімічні пари з безпрефіксними спільнокореневими утвореннями *(єднатися – роз'єднуватися, женитися – розженитися, прощатися – розпрощатися, брататися - розбрататися)*. Частина дієслів (11 лексем) утворилася від основ з префіксом *–роз* за допомогою префікса *–по*, який утворює словотвірний тип із значенням «дію, названу мотивуючим дієсловом, здійснити з незначною інтенсивністю» [8, 234]. Переважна більшість дієслів з префіксом *–роз* є парновидовими, тобто утворюють корелятивні пари недоконаного / доконаного виду. Водночас дієслова з формантом *–по* мають лише форму доконаного виду.

Гіперонімом групи можна вважати лексему *роз'єднуватися*. За допомогою цього дієслова можна дати визначення будь-якої лексеми ЛСГ

дієслів роз'єднання. Дієслово *роз'єднуватися* характеризується певною абстрактністю щодо характеру і способу взаємодії: *роз'єднуватися* (розходячись у різні боки, відокремлюючись один від одного, віддалятися. Переставати бути разом).

Системна організація лексики має прихований характер і не дістає безпосереднього й прямого вираження у формах слова, виявляючись лише через використання спеціально розроблених методик компонентного аналізу [4, 25]. Завдання цього аналізу полягає в тому, щоб через виявлення компонентів значення слова – спільної семи, а також диференційних семантичних показників – встановити належність слова до того чи іншого семантичного класу, проникнути «в таємниці внутрішньої організації мови як системи, зокрема, в таємниці структурної організації семантичної системи мови» [1, 4].

Архісема «взаємодіяти», яка означає «перебуваючи у зв'язку, взаємно діяти, бути у взаємодії», властива всім лексемам, що входять до лексико-семантичного поля дієслів взаємної дії. Водночас її складовою є ядерна сема «роз'єднуватися», яка притаманна семантичній структурі дієслів роз'єднання соціальної та духовної взаємодії.

Компонентний аналіз лексем, які входять до групи, дав змогу встановити склад диференційних сем, які разом з архісемою «взаємодіяти» і ядерною семою «роз'єднуватися» формують семантичну структуру відповідних дієслів. Це такі диференційні семи: кількості учасників взаємодії; взаємодії в процесі руху; роз'єднання за допомогою чогось; результату роз'єднання взаємодії; інтенсивності роз'єднання взаємодії; роз'єднання після прощання; відсутності можливої взаємодії; роз'єднання взаємодії між неістотами.

Диференційна сема кількості учасників взаємодії властива всім лексемам аналізованої ЛСГ, хоча не всі лексеми мають у словникових тлумаченнях конкретизатори цієї семи. Як і для всіх дієслів взаємної дії, конкретизаторами диференційної семи кількості виступають сполуки «одне одного», «з ким-небудь», «про всіх або багатьох», а також специфічні, з огляду на семантику розглядуваних лексем, варіанти перших двох сполук – «один від одного», «від кого-небудь», що за допомогою прийменника *від* уточнюють характер взаємодії, яка полягає у роз'єднанні: *розводитися* (розривати свій шлюб з ким-небудь) (СУМ, VIII, 638); *розлучатися* (попрощавшись, іти від кого-небудь) (СУМ, VIII, 730); *роз'їжджатися (1)* (від'їжджати, віддалятися один від одного, прямуючи в різні боки, місця) (СУМ, VIII, 687); *порізнитися* (відокремитися, поселитися окремо один від одного) (СУМ, VII, 262). Словникові конкретизатори, що містяться у наведених прикладах, вживаються для позначення, як правило, двох учасників взаємодії. У тлумаченнях частини лексем аналізованої групи конкретизатори диференційної семи кількості представлені у вигляді сполук «про всіх або багатьох», «про колектив людей», «про кількох або багатьох людей, тварин, комах», «про все або багато чого-небудь», які передбачають, що у взаємодії бере участь більше, ніж двоє учасників: *розходитися (1)* (залишаючи місце збору, перебування, іти в різні боки, місця (про всіх або багатьох)) (СУМ, VIII, 852); *розділятися* (поділятися на менші одиниці (про колектив людей)) (СУМ, VIII, 666); *розповзатися (1)* (відповзати в різні боки (про кількох або багатьох людей , тварин, комах); розлазитися) (СУМ, VIII, 771); *порозсуватися* (розсунутися (про все або багато чого-небудь, усіх або багатьох) (СУМ, VII, 279).

Багатьом лексемам цієї ЛСГ властива диференційна сема взаємодії в процесі руху, тобто такі дієслова позначають процес взаємного роз'єднання, що супроводжується переміщенням

учасників ситуації один від одного. Конкретизується ця диференційна сема за допомогою дієслів або похідних від них дієприслівників розходитися, розійтися, відходити, розходячись, відходячи, а також дієслів іти, розбігатися і дієприслівників від'їжджаючи, прямуючи у сполученні з обставинними поширювачами в різні боки, місця, куди-небудь, одне від одного, один з одним. Напр.: *розсипатися (3)* (розходитися, розбігатися в різні боки) (СУМ, VIII, 804); *розмикатися* (відходячи одне від одного, збільшувати інтервал, відстань між собою) (СУМ, VIII, 740); *розпливатися (6)* (пливти в різні боки, сторони, напрями // Розходитись в різні боки, сторони, напрями) (СУМ, VIII, 769). Як правило, дієслова, яким властива аналізована вище диференційна сема, позначають або тимчасове роз'єднання взаємодії, або роз'єднання територіальне, при якому, очевидно, може продовжуватися спілкування чи взаємна дія на відстані. Про це свідчать також приклади вживання лексем із такою семою в художній літературі: «Дівчата *розлучились*. Пріська пішла вправоруч до села. Марта постояла трохи, а тоді звернула вліворуч» (Грінченко); «Цокотали ще дві молодиці; *розходились* і знову сходились та все махали руками» (Вовчок); «Відтоді вони з Романом вже й не бачилися... *Розгубилися*, бувши в різних частинах» (Багряний).

У семантичній структурі майже всіх лексем ЛСГ дієслів роз'єднання представлена диференційна сема результату, що означає таке взаємне роз'єднання, внаслідок якого учасники ситуації перестають бути разом, припиняють певні стосунки, які пов'язували їх раніше, поселяються окремо, розділяються на частини, групи або розривають шлюбні стосунки. Дієслова *роз'єднуватися (1)*; *розлучатися (2)*; *розлюблятися (2)*; *розмикатися; розлітатися*[1]*(2); розсовуватися (2); розтискатися (1); розтулятися (1); розчіплюватися (1)* позначають взаємодію, наслідком якої є те, що хтось або щось перестає бути разом з кимось, чимось або частини чогось перестають бути з'єднаними. Конкретизатором цього значення у словнику виступає дієслово переставати у поєднанні зі словосполученнями, що позначають характер взаємодії до роз'єднання (бути, жити разом; любити один одного; бути зімкнутим, стуленим, з'єднаним) або словосполучення про що-небудь стиснуте, зімкнуте, стулене: *розтискатися (1)* (розсуватися в сторони (про що-небудь стиснуте, зімкнуте)) (СУМ, VIII, 825).

Семантика лексем *розлучатися (2)*; *розставатися (1)*; *розходитися (3)*; *розкуматися*; *розцуратися*; *розбрататися*; *розриватися*[1] *(5)* передбачає, що результатом роз'єднання взаємодії є припинення ділових, дружніх та інших стосунків з ким-небудь, припинення знайомства, спілкування. У словникових визначеннях цих лексем диференційна сема результату конкретизується за допомогою дієслів поривати, переривати, припиняти, розривати, які позначають процес роз'єднання, та іменників на позначення процесу взаємодії (стосунки, зв'язки, взаємини, спілкування, знайомство, дружбу, відносини). Напр.: *розходитися (3)* (поривати стосунки, зв'язки, припиняти знайомство, спілкування з ким-небудь) (СУМ, VIII, 852); *розкуматися* (припиняти кумівські стосунки, відносини з ким-небудь) (СУМ, VIII, 719).

Результат роз'єднання взаємодії, позначеної лексемами *порізнитися (1)* і *розселятися (2),* конкретизується за допомогою словосполучення поселитися / поселятися окремо один від одного: *розселятися* (розміщатися, поселятися окремо один від одного, в різних місцях) (СУМ, VIII, 802); *порізнитися* (відокремитися, поселитися окремо один від одного, розділитися) (СУМ, VII, 262).

Лексеми *розбиватися (7), розділятися (1), розгруповуватися (1), розпорошуватися (3), порозбиватися (3), порозсипатися (2)* позначають роз'єднання, наслідком, результатом якого є поділ на певні частини, групи. У словникових тлумаченнях ця сема уточнюється по-різному: 1) дієсловами ділитися, поділятися, розподілятися та залежних від них іменників, які позначають менші об'єднання порівняно з тими, що були до роз'єднання взаємодії (напр.: *розбиватися (7)* (ділитися, розподілятися на певні групи, частини, шматки і т. ін. Поділятися на менші одиниці (про колектив людей)) (СУМ, VIII, 605); *розгруповуватися (1)* (розподілятися по групах; групуватися (про всіх або багатьох)) (СУМ, VIII, 659)); 2) дієприслівниками із залежним словом частки (напр.: *розпорошуватися (3)* (дроблячись, розподіляючись на маленькі частки, розташовуватися в різних місцях, відокремлюватися один від одного) (СУМ, VIII, 775)); 3) прислівниками (напр.: *порозсипатися (2)* (розійтися, розбігтися в різні боки поодинці або групами (про всіх або багатьох)) (СУМ, VII, 278)).

Шість лексем аналізованої ЛСГ *(розлучатися (3); розходитися (3); розженитися; розводитися (1); розвінчуватися (1); розбігатися (2))* є близькими до вище розглянутих лексем, яким властива семантика «припиняти стосунки». Зокрема, дієслова *розходитися (3)* і *розбігатися (2)* у тому ж самому лексико-семантичному варіанті поєднують два різновиди диференційної семи результату. З одного боку, такі дієслова мають значення «поривати стосунки, зв'язки, припиняти знайомство, спілкування» (СУМ, VIII, 852) або «вирушаючи куди-небудь, кидати місце своєї

роботи, свого проживання» (СУМ, VIII, 610). А з другого боку, зазначені лексеми мають також у своїй семантичній структурі диференційну сему результату роз'єднання взаємодії, яка означає припинення не будь-яких стосунків, а саме шлюбних. Конкретизаторами цієї семи виступають словосполучення, до складу яких входять дієслова із семантикою роз'єднання (припиняти, розривати) та іменник шлюб або прийменниково-іменникова конструкція про подружжя. Напр.: *розбігатися (2)* (вирушаючи куди-небудь, кидати місце своєї роботи, свого проживання і т. ін. (про всіх або багатьох) // Не бути, не жити разом (про подружжя) (СУМ, VIII, 610). Дієслова *розженитися* і *розвінчуватися (1)* характеризуються конкретизованістю семантики, суть якої міститься у кореневій морфемі. *Розженитися* означає для чоловіка припинення шлюбних стосунків із жінкою. А значення слова *розвінчатися (1)* передбачає припинення саме церковного шлюбу.

Двом дієсловам ЛСГ роз'єднання взаємодії *(розповзатися (1)* і *розскакуватися (1))* властива диференційна сема інтенсивності, яка визначає міру вияву взаємодії, спрямованої один від одного. Ця диференційна сема конкретизується за допомогою прислівників міри і ступеня дії повільно і швидко: *розскакуватися (1)* (швидко розбігатися, відскакуючи, підплигуючи в різні боки) (СУМ, VIII, 809).

Диференційна сема «роз'єднання за допомогою чогось» представлена у семантичній структурі трьох лексем ЛСГ дієслів роз'єднання взаємодії – *розгороджуватися (1); порозгороджуватися (2)* і *розмежовуватися (1).* Ці дієслова мають цілком конкретну семантику, внаслідок чого значення аналізованої семи уточнюється словосполученням, яке складається з дієслів відокремлюватися, відгородити, розділятися і дієприслівників та залежних від них іменників загородою, тинами, огорожами, перегородкою і межами тощо, частина з яких є спільнокореневими з розглядуваними лексемами: *розгороджуватися (1)* (відокремлюватися один від одного загородкою, перегородкою, перепоною, барикадами і т. ін.) (СУМ, VIII, 654); *розмежовуватися (1)* (розділятися, проводячи, визначаючи, встановлюючи межі між землями, якими-небудь ділянками і т. ін.) (СУМ, VIII, 737).

Диференційна сема роз'єднання після прощання властива семи дієсловам аналізованої ЛСГ (*прощатися (1); розпрощатися; попрощатися (1); розлучатися(1); розставатися (1); розходитися (1); розминатися[2] (2).* У словникових визначеннях ця диференційна сема конкретизується за допомогою дієслова попрощатися, дієприслівника попрощавшись, розлучаючись, прийменниково-іменникового сполучення після прощання, при розлуці або конструкції «говорити слова прощання». Напр.: *розставатися(1)* (попрощавшись, розходитися один з одним, іти куди-небудь після прощання) (СУМ, VIII, 814); *розминатися[2] (2)* (попрощавшись, розходитися, іти одне від одного в різні боки) (СУМ, VIII, 740). Таке роз'єднання взаємодії пов'язане із семантикою дієслова прощатися, яка передбачає, що після цього процесу учасники взаємодії роз'єднуються.

Деякі дієслова аналізованої ЛСГ позначають не сам процес роз'єднання як такий, а відсутність гіпотетичної взаємодії, що могла б відбутися за якихось умов. У семантичній структурі чотирьох лексем *(роз'їжджатися (3); розходитися (2); розминатися[2](1); розгублюватися (2))* представлена диференційна сема відсутності можливої взаємодії, інформація про що міститься у словникових тлумаченнях зазначених лексем. Напр.: *роз'їжджатися (3)* (прямуючи назустріч один одному, не зустрічатися) (СУМ, VIII, 687); *розминатися[2] (1)* (ідучи назустріч одне одному, не зустрітися, не побачитися) (СУМ, VIII, 740); *розгублюватися (2)* (розминутися один з одним, згубити один одного) (СУМ, VIII, 659).

Дієслова, що входять до цієї лексико-семантичної групи, переважно позначають процес роз'єднання взаємодії між істотами, тобто соціальної та духовної взаємодії. Словникові визначення деяких дієслів містять вказівку на те, що дія стосується представників фауни (тварин, птахів, комах, черв'яків, плазунів). Напр.: *розлітатися[1] (1)* (відлітати з якого-небудь місця в різні боки (про птахів, комах)) (СУМ, VIII, 728); *порозлазитися (1)* (розлізтися в різні боки (про плазунів, черв'яків, комах і т. ін.)) (СУМ, VII, 274); *порозповзатися* (розповзтися в різні боки (про плазунів, черв'яків, комах і т. ін.)) (СУМ, VII, 277). Але семантика частини лексем аналізованої ЛСГ передбачає роз'єднання взаємодії між неістотами, що уточнюється у словникових визначеннях за допомогою неозначеного займенника що-небудь. Напр.: *розніматися (1)* (роз'єднуватися, відділятися одне від одного (про що-небудь з'єднане, зімкнуте, стулене і т. ін.)) (СУМ, VIII, 751); *розціплюватися (1)* (розводити в сторони (про що-небудь з'єднане, зчеплене) (СУМ, VIII, 858). У словниковому тлумаченні дієслова *розчіплюватися (1)*, крім зазначеного вище конкретизатора, міститься також конкретизатор диференційної семи «про неістоти» у вигляді

словосполучення роз'єднуючи зчеплені руки, який уточнює, що саме неістота (тобто руки) бере участь у роз'єднанні взаємодії.

Отже, у процесі проведеного компонентного аналізу було встановлено, що для лексико-семантичної групи дієслів роз'єднання характерними є також диференційні семи, які уточнюють, конкретизують значення архісеми «взаємодіяти» і ядерної семи «роз'єднуватися», що свідчить про наявність системних відношень у лексико-семантичній парадигмі слів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л. М. Достоинства и недостатки компонентного анализа в семантических исследованиях / Л. М. Васильев // Исследования по семантике. Межвузовский научный сборник. – Уфа: Изд. Башкирского гос. ун-та им. 40-летия Октября, 1984. – С. 3 – 8.
2. Вердиева Н. Ф. Семантика слова: Учебное пособие / Дагестанский гос. ун-т им. В. И Ленина / Н. Ф. Вердиева. – Махачкала: РИО ДГУ, 1987. – 81с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
4. Лексико-семантические группы русских глаголов / под ред. Э. В. Кузнецовой. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1989. – 180 с.
5. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди / Л. А. Лисиченко. – Х., 1997. – 131 с.
6. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Підручник / М. Я. Плющ. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. – 328 с.
7. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / Редкол.: І. К. Білодід (голова). – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
8. Украинская грамматика / В. М. Русановский, М. А. Жовтобрюх, Е. Г. Городенская, А. А. Грищенко / отв. ред. В. М. Русановский. – К.: Наук. думка, 1986. – 360 с.
9. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков / А. А. Уфимцева. – М.: Наука, 1974. – 206 с.

В статье проанализированы лексико-семантические особенности глаголов разъединения взаимодействия. Рассмотрены ядерные и периферийные значения в парадигматической структуре глаголов.

Ключевые слова: глаголы взаимного действия, лекико-семантическая группа глаголов разъединения, архисема, дифференционная сема.

The article analyzes the lexical-semantic features of the verbs of disengagement union interaction. A nuclear and peripheral semantic in paradigmatic structure of the verbs are researched.

Key words: mutual action verbs, lexical-semantic groups of the verbs of disengagement union interaction, arhisema, differential sema.